Marta Myszkowska-Litwa

ZWIĄZKI PEDAGOGIKI OGÓLNEJ Z TEORIĄ I PRAKTYKĄ KSZTAŁCENIA NA PRZYKŁADZIE WYCHOWANIA INTELEKTUALNEGO

Rozważania na temat związków pedagogiki ogólnej z teorią i praktyką dydaktyczną na czterech płaszczyznach współdziałania połączone z analizą sposobów kreowania pedagogiki ogólnej oraz ujmowania dydaktyki ogólnej, teorii dydaktycznej i praktyki dydaktycznej zaprezentował w niniejszym tomie Stanisław Palka. Jedną z możliwych płaszczyzn inspiracji i współdziałania jest praktyka pedagogiczna i praktyka dydaktyczna (praktyka edukacyjna). Wspomniany autor napisał:

> Praktyka jest nierozłącznie związana z naukami pedagogicznymi. Praktyka jest źródłem problemów pedagogicznych, praktyka jest sferą weryfikacji hipotez i koncepcji teoretycznych. Praktyka dydaktyczna jest typowa dla praktyki pedagogicznej, doświadczenia z praktyki dydaktycznej stają się doświadczeniami ogólnopedagogicznymi. Praktyka inspiruje do tworzenia wiedzy teoretycznej użytecznej społecznie.

Realnym przykładem współdziałania pedagogiki ogólnej z teorią i praktyką dydaktyczną są prowadzone przeze mnie studia nad zagadnieniem wychowania intelektualnego. Pedagogika ogólna stała się w tym wypadku inspiracją, była impulsem do zainteresowania się tym tematem, do analizy losów wychowania intelektualnego w teorii dydaktycznej, a następnie do podjęcia badań empirycznych nad praktycznymi sposobami realizowania wychowania intelektualnego w szkole. Niniejsze rozważania stanowią próbę potwierdzenia możliwości czerpania wzajemnych korzyści poznawczych i praktycznych pedagogiki ogólnej, dydaktyki ogólnej i praktyki kształcenia oraz wzbogacania teoretycznej wiedzy pedagogicznej i dydaktycznej w toku poszukiwań badawczych.

W części pierwszej tekstu odwołam się do rozumienia pedagogiki, wyjaśnię znaczenie terminów: „kształcenie" i „praktyka edukacyjna", wskażę miejsce wychowania intelektualnego w teorii kształcenia, następnie zaprezentuję definicję wychowania intelektualnego, by na zakończenie ukazać związek inspiracji ogólnopedagogicznych z praktyką kształcenia szkolnego przez sformułowanie wniosków użytecznych dla praktyki edukacyjnej.

Aby odnaleźć miejsce wychowania intelektualnego w szerszym kontekście teoretycznym, na gruncie pedagogiki ogólnej (dydaktyki ogólnej), należy najpierw przyjąć definicję pedagogiki, a następnie sprecyzować, jak należy rozumieć termin „kształcenie".

Termin „pedagogika ogólna" jest definiowany w różny sposób. W *Wielkiej encyklopedii PWN* można przeczytać, że jest to

> dyscyplina pedagogiki zajmująca się jej podstawami teoretycznymi; p.o. stawia pytania o status pedagogiki i jej uwarunkowania filozoficzne i metodologiczne oraz powiązania z praktyką edukacyjną; bada swoistość i kontekst historyczny zjawisk, zdarzeń i faktów wychowawczych, zacieśniając w ten sposób swoje związki z historią wychowania; jej zadaniem jest także wyjaśnianie rzeczywistości wychowania poprzez wydobywanie na jaw podstawowych kategorii pedagogicznych; współczesna pedagogika ogólna zmierza więc ku wiedzy fundamentalnej, a badając stosowane metody poznawania rzeczywistości wychowawczej zbliża się do stanu metapedagogiki, czyli wiedzy umożliwiającej opis i krytyczną analizę samych nauk pedagogicznych oraz ideologii, doktryn i systemów wychowawczych (…)[1].

Zdaniem W. Okonia pedagogika ogólna jest to „dyscyplina naukowa zajmująca się podstawami wychowania, jego strukturą i celami oraz metodologią badań i filozoficznymi podstawami edukacji, jak również analizą doktryn pedagogicznych"[2]. W *Nowym słowniku pedagogicznym* można przeczytać, że pedagogika ogólna to jeden z działów pedagogiki zajmujący się „podstawami i uwarunkowaniami wychowania, związkiem z naukami z nią współdziałającymi oraz analizą różnych doktryn (…)"[3], natomiast pedagogika jest definiowana jako

> nauka o wychowaniu analizująca cele, treści, formy organizacyjne, metody i środki wyposażenia dzieci, młodzieży i dorosłych: w wiedzę i umiejętności; system wartości oraz zgodne z nim przekonania i postawy; określone kompetencje zawodowe; a także w gotowość do ustawicznego i efektywnego uczenia się przez całe życie[4].

S. Kunowski uznaje pedagogikę za naukę, której przedmiotem jest praktyczna pedagogia różnego rodzaju, czyli wychowawcze prowadzenie dzieci, młodzieży oraz oddziaływanie na rozwój dorosłych[5]. K. Rubacha zauważa, że pedagogika jako nauka jest dziedziną składającą się z wielu dyscyplin naukowych, które zajmują się (opisują, wyjaśniają, pozwalają zrozumieć) różnymi obszarami praktyki edukacyjnej, m.in.: warunkami uczenia się, funkcjonowania w różnych środowiskach wychowawczych, instytucjach edukacyjnych, prawidłowościami rozwoju człowieka, również w kontekście jego edukacji, działaniami pedagogów (warsztatem zawodowym, kształceniem, sytuacją życiową, poziomem kompetencji, skutecznością działań edukacyjnych), funkcjonowaniem instytucji edukacyjnych, politycznymi,

---

[1] *Wielka encyklopedia PWN*, t. 20, s. 418.

[2] W. Okoń, *Nowy słownik pedagogiczny*, Wydawnictwo Akademickie „Żak", Warszawa 2004, s. 301.

[3] Cz. Kupisiewicz, M. Kupisiewicz, *Słownik pedagogiczny*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2009, s. 133.

[4] Tamże.

[5] S. Kunowski, *Podstawy współczesnej pedagogiki*, Wydawnictwo Salezjańskie, Warszawa 2001.

społecznymi i kulturowymi uwarunkowaniami praktyki edukacyjnej, edukacyjnym oddziaływaniem mediów, kultury popularnej, rodziny, grup rówieśniczych[6]. M. Stein również ukazuje pedagogikę jako naukę silnie związaną z praktyką, jej zadaniem jest naukowe obserwowanie, interpretowanie, wyjaśnianie procesów wychowania, nauczania, uczenia się i socjalizacji, przewidywanie tych procesów oraz przekazywanie praktycznej wiedzy dotyczącej wspomnianych procesów uczestnikom praktyki pedagogicznej[7].

W moich rozważaniach dotyczących wychowania intelektualnego, w których zdecydowanie łączę proces kształcenia z wychowywaniem, przyjęłam – za S. Palką, iż pedagogika „jest nauką o wychowywaniu, kształceniu i samokształtowaniu człowieka w ciągu całego życia"[8]. W tak pojmowanej dyscyplinie można wyodrębnić dwa rodzaje działań: działania dośrodkowe (wychowywanie i kształcenie) oraz działania odśrodkowe (samokształcenie, samowychowanie, samodoskonalenie człowieka). Szczególnie ważna dla niniejszych rozważań jest analiza wspomnianych działań dośrodkowych, zwłaszcza kształcenia, ma ono bowiem znaczenie zarówno nauczające, jak i wychowujące i to właśnie w poszerzonym rozumieniu tego terminu można odnaleźć miejsce wychowania intelektualnego.

We współczesnej teorii kształcenia zazwyczaj wiąże się kształcenie z rozwojem całej osobowości, a nie wyłącznie jej strony intelektualnej; zwolennicy takiego podejścia łączą proces nauczania – uczenia się z wychowywaniem. Nie zawsze jednak tak było, dla początków rozwoju praktyki edukacyjnej charakterystyczny był podział czynności na wychowanie i nauczanie. Pierwsze próby integracji wychowania z nauczaniem pojawiły się w koncepcji „szkoły tradycyjnej", która związana jest z nazwiskami takich pedagogów, jak: J.A. Komeński, J.H. Pestalozzi czy J.F. Herbart, tam też można się doszukać początków wychowania intelektualnego na gruncie pedagogiki. Warto wspomnieć tu dzieło jednego z najwybitniejszych pedagogów XIX wieku – Johanna Friedricha Herbarta. Jako pierwszy użył on nazwy „nauczanie wychowujące"[9] dla podkreślenia, że wychowania nie da się oddzielić od nauczania, gdyż rozum rozwija się jednocześnie z wolą i charakterem[10]. Nauczanie jest, według J.F. Herbarta, również wychowaniem, nie wymaga dodatkowych zabiegów wychowawczych nauczyciela ani specjalnej aktywności wychowanków[11]. S. Wołoszyn pisze, iż zdaniem J.F. Herbarta „nauczanie powinno mieć charakter «wychowujący»

---

[6] K. Rubacha, *Edukacja jako przedmiot pedagogiki i jej subdyscypliny*. W: *Pedagogika. Podręcznik akademicki*, t. 1, red. nauk. Z. Kwieciński, B. Śliwerski, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2004.

[7] M. Stein, *Allgemaine Pädagogik*, Ernst Reinhardt Verlag, München 2009.

[8] S. Palka, *Pedagogika w stanie tworzenia*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 1999, s. 11.

[9] J.F. Herbart, *Wykłady pedagogiczne w zarysie*, Nakładem Naukowego Towarzystwa Pedagogicznego, Warszawa 1937.

[10] Cz. Kupisiewicz, *Podstawy dydaktyki ogólnej*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1976.

[11] M. Dudzikowa, *Wychowanie w toku procesu lekcyjnego*, Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, Warszawa 1978.

i opierać się na pobudzaniu «zainteresowań bezpośrednich», czyli zainteresowań wiedzą dla niej samej”[12].

Sposób postrzegania relacji nauczanie – wychowanie oraz wychowania umysłowego zmieniło powstanie na przełomie XIX i XX wieku „szkoły aktywnej”. Czołowym przedstawicielem tego kierunku był John Dewey; w jego koncepcji dominującą rolę odgrywało wychowanie, którego celom podporządkowane było kształcenie szkolne. Wychowanie to według J. Deweya pielęgnowanie naturalnych predyspozycji psychicznych dziecka i przygotowywanie go do życia w społeczeństwie, kształcenie zaś miało dostarczyć podstawowych wiadomości, a przede wszystkim rozwijać umiejętności i sprawności techniczne[13]. Jak pisze M. Łobocki

> nauczanie blisko korespondujące z wychowaniem umysłowym – według wskazań „szkoły aktywnej” – zawdzięcza swą moc oddziaływań szczególnie dzięki aktywizowaniu uczniów w myśleniu i działaniu praktycznym. Myślenie i działanie stanowią – zdaniem jej rzeczników – dwa uzupełniające się procesy, bez których nauczanie wychowujące pozbawione byłoby istotnego sensu (...). Toteż zwolennicy „szkoły aktywnej” głosili, że nauczanie, podporządkowane wychowaniu umysłowemu, nie może być tylko biernym odbijaniem w umyśle uczniów przekazywanych im wiadomości przez nauczyciela. Zalecali uczniom aktywny i samodzielny udział w lekcji[14].

Dopiero przełom XIX i XX wieku przyniósł istotne zmiany w kwestii postrzegania relacji wychowania i nauczania. W pedagogice zwrócono uwagę na wszechstronny rozwój osobowości wychowanka, zgodnie z takim ujęciem każde oddziaływanie na psychikę jednostki pociąga za sobą zmiany w całej osobowości, na gruncie dydaktyki natomiast podniesiono kwestię wychowawczych skutków nauki szkolnej[15].

Wspomniane wiązanie procesu nauczania – uczenia się z wychowywaniem jest charakterystyczne dla współczesnej teorii kształcenia. Już analiza pojęcia kształcenie pozwala dostrzec współistnienie obu procesów. A. Langewand ogólnie określa kształcenie (*Bildung*) jako subiektywne przyswajanie obiektywnych treści kulturowych, w którym krzyżują się: obiektywnie postrzegany rozum, racjonalność, człowieczeństwo, moralność z indywidualnością człowieka[16]. J. Kędzierska zauważa, że termin ten jest wieloznaczny, trudny do zdefiniowania, obejmuje bowiem swoim zakresem bardzo bogaty obszar zjawisk pedagogicznych i może oznaczać: zjawisko, czynność, proces, a także stan pożądany, czyli cel kształcenia; najogólniej można kształcenie zdefiniować jako

---

[12] S. Wołoszyn, *Rozwój nowoczesnych systemów szkolnych w XIX wieku.* W: *Pedagogika. Podręcznik akademicki*, t. 1, red. nauk. Z. Kwieciński, B. Śliwerski, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2004, s. 139.

[13] J. Dewey, *Szkoła i dziecko*, Biblioteka Dzieł Naukowych, Warszawa 1930.

[14] M. Łobocki, *Teoria wychowania w zarysie*, Oficyna Wydawnicza „Impuls”, Kraków 2004, s. 296–297.

[15] J. Górniewicz, P. Petrykowski, *Wybrane zagadnienia z teorii wychowania*, Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 1992.

[16] A. Langewand, *Bildung*. W: red. D. Lenzen, *Erziehungswissenschaft. Ein Grundkurs*, Reinbek bei Hamburg 1994.

ogół zjawisk i procesów stwarzających warunki dla wszechstronnego rozwoju umysłowego człowieka. Oznacza to nabywanie przez niego wiedzy, poglądów, przekonań na temat ludzi, ich dzieł, świata, w którym żyją, możliwości zmieniania otaczającej go rzeczywistości oraz samego siebie, gotowości do podejmowania działań intelektualnych i praktycznych, a także dążenie do rozwijania swoich zainteresowań, zamiłowań, zdolności i uzdolnień[17].

W definicji kształcenia zaproponowanej przez W. Okonia również zaakcentowane jest współistnienie nauczania i wychowania:

kształcenie jest to ogół czynności (zewnętrznych i wewnętrznych) umożliwiających ludziom poznanie przyrody, społeczeństwa i kultury oraz uczestnictwo w ich kształtowaniu, a zarazem osiągnięcie możliwie wielostronnego rozwoju sprawności, zdolności i uzdolnień, zainteresowań i zamiłowań, przekonań i postaw, jak również nabycie pożądanych kwalifikacji zawodowych[18].

Jest to zatem system działań, które zmierzać mają do tego, by uczącej się jednostce umożliwić poznanie świata, przygotować ją do wprowadzania zmian w świecie oraz umożliwić jej ukształtowanie własnej osobowości[19]. W *Słowniku pedagogicznym* można przeczytać, iż kształcenie to

ogół świadomych, planowych i systematycznych oddziaływań dydaktyczno-wychowawczych na uczniów (dzieci, młodzież oraz dorosłych) mający na celu zapewnienie im wykształcenia ogólnego lub/i zawodowego. W szerszym ujęciu przez k. rozumie się: świadomie, planowo i systematycznie organizowane i realizowane czynności umożliwiające uczniom przyswojenie sobie usystematyzowanych podstaw wiedzy o przyrodzie, społeczeństwie, kulturze i technice; przygotowanie ich do aktywnego udziału w życiu społeczeństwa opartego na wiedzy; rozwój zainteresowań, aspiracji poznawczych oraz potrzeby ustawicznego samokształcenia jako warunku *sine qua non* aktywnej i świadomej egzystencji w świecie ustawicznych przemian; a także ukształtowanie wszechstronnie rozwiniętej jednostki pod względem intelektualnym, emocjonalnym, wolicjonalnym i psychofizycznym[20].

S. Palka uznaje, że kształcenie „obejmuje opanowywanie wiadomości i umiejętności, rozwijanie zdolności poznawczych, rozwijanie zainteresowań, przygotowywanie do samokształcenia, formowanie postaw poznawczych”[21], a związek wychowywania (wychowania intelektualnego) z kształceniem ujął następująco:

(...) nowocześnie pojmowane przez dydaktyków ogólnych kształcenie obejmuje zarówno sferę nauczania i uczenia się (opanowywania wiadomości, umiejętności i nawyków, przygotowywania do samokształcenia), jak i sferę wychowania intelektualnego (…)[22].

---

[17] J. Kędzierska, *Kształcenie*. W: *Encyklopedia Pedagogiczna XXI wieku*, t. 2, Wydawnictwo Akademickie „Żak”, Warszawa 2003, s. 858.

[18] W. Okoń, *Wprowadzenie do dydaktyki ogólnej*, Wydawnictwo „Żak”, Warszawa 1995, s. 57.

[19] K. Rubacha, *Edukacja jako przedmiot pedagogiki i jej subdyscyplin*. W: *Pedagogika. Podręcznik akademicki*, t. 1, red. nauk. Z. Kwieciński, B. Śliwerski, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2004.

[20] Cz. Kupisiewicz, M. Kupisiewicz, *Słownik pedagogiczny*..., s. 87.

[21] S. Palka, *Pedagogika w stanie*..., s. 11.

[22] Tenże, *Dydaktyczne kreowanie „edukacji jutra”*. W: *Edukacja Jutra. VI Tatrzańskie Seminarium Naukowe*, red. nauk. K. Denek, T.S. Zimny, Wydawnictwo MENOS, Częstochowa 2000.

Zatem wychowanie intelektualne wzbogaca, poszerza definicję pojęcia „kształcenie", które obejmuje swym zakresem pojęciowym zarówno nauczanie – uczenie się, jak i wychowywanie intelektualne.

Zanim przedstawię definicję wychowania intelektualnego, ważne jest sprecyzowanie znaczenia jeszcze jednego pojęcia – praktyki edukacyjnej. S. Kawula stwierdza, że praktyka to „działalność ludzi lub instytucji oparta na wskazaniach teorii albo tylko na doświadczeniu i intuicji"[23]. P. Sztompka określa praktykę jako „działalność przekształcającą, a więc zbiór czy system świadomych działań ludzkich, zmierzających do wywołania zmiany określonego przedmiotu"[24]. S. Palka zauważa natomiast, że pojęcie praktyki nie jest rozumiane jednoznacznie w nauce.

> Mówiąc o praktyce ma się głównie na uwadze:
> 1) empiryczne sprawdzanie wiedzy (empiria, badania podstawowe);
> 2) stosowanie wiedzy dla celów przekształcania rzeczywistości (działalność pozanaukowa, wdrażanie wiedzy)[25].

Autor ten zaznacza, że trudno jest oddzielić od siebie te dwa ujęcia, szczególnie w naukach społecznych o orientacji praktycznej.

Termin „edukacja" określany jest w literaturze przedmiotu dość różnorodnie. Zdaniem Z. Kwiecińskiego edukacja jest to

> ogół wpływów na jednostki i grupy ludzkie, wpływów sprzyjających takiemu ich rozwojowi i wykorzystaniu posiadanych możliwości, aby w maksymalnym stopniu stały się świadomymi i twórczymi członkami wspólnoty społecznej, narodowej, kulturowej i globalnej, by stały się zdolne do aktywnej samorealizacji, niepowtarzalnej i trwałej tożsamości i odrębności, były zdolne do rozwijania własnego JA poprzez podejmowanie „zadań ponadosobistych", poprzez utrzymywanie ciągłości własnego JA w toku spełniania „zadań dalekich". Edukacja to ogół czynności prowadzenia drugiego człowieka i jego własnej aktywności w osiąganiu pełnych i swoistych dlań możliwości, jak też ogół wpływów i funkcji ustanawiających i regulujących osobowość człowieka i jego zachowanie, w relacji do innych ludzi i wobec świata[26].

Na potrzeby niniejszych rozważań przyjmuję za R. Głogowską, że: „praktyka edukacyjna to działalność pedagogów praktycznie zorientowanych skierowana na dzieci i młodzież, a obejmująca kształcenie i wychowywanie w placówkach szkolnych"[27].

Analizując zagadnienie wychowania intelektualnego, traktuję człowieka jako jedność psychofizyczną, natomiast wydzielenie sfery intelektualnej (wychowania intelektualnego), podobnie jak wyodrębnianie sfer: estetycznej, moralnej, fizycznej czy zdrowotnej, ma charakter wyłącznie poznawczy i służy wyraźniejszemu ukazaniu

---

[23] S. Kawula, *Teoria i współczesna praktyka wychowania*, „Edukacja" 1986, nr 2, s. 13.

[24] P. Sztompka, *O złudności dylematu teoria czy praktyka*. W: *Stosowanie nauk społecznych w praktyce*, red. J. Kubin, A. Podgórecki, Ossolineum, Wrocław 1973, s. 107.

[25] S. Palka, *Teoria pedagogiczna a praktyczne doświadczenia nauczycieli*, Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, Warszawa 1989, s. 14.

[26] Z. Kwieciński, *Socjopatologia edukacji*, Wydawnictwo „EDYTOR", Warszawa (Toruń) 1992, s. 13–14.

[27] R. Głogowska, *Teoretyczna wiedza pedagogiczna w praktyce edukacyjnej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2004, s. 86.

zarówno teoretykom, jak i praktykom możliwości i potrzeb w zakresie wychowania intelektualnego, ze szczególnym uwzględnieniem konieczności jego realizowania w szkole.

W wychowaniu intelektualnym akcentowane są takie cechy osobowości człowieka, jak: otwartość na wiedzę, dociekliwość naukowa, dążenie do prawdy, wytrwałość, ale jednocześnie zwraca się uwagę na zdolność selekcji wiedzy i krytycznej oceny napływających informacji. W wychowaniu intelektualnym chodzi o wychowanie człowieka aktywnego, myślącego samodzielnie, odpowiedzialnego za swe czyny, głoszone poglądy, zdolnego do samodzielnego podejmowania decyzji, rozwiązywania własnych życiowych problemów[28], człowieka o sprecyzowanych przekonaniach i poglądach na świat. Wychowywanie intelektualne jest próbą odkrycia zdolności, rozbudzenia zainteresowań, kształcenia woli, motywacji, entuzjazmu, fantazji wychowanków w taki sposób, by wiedza, nauka, prawda stały się istotnym elementem ich życia, nawykiem, przyjemnością, celem.

Wychowanie intelektualne definiuję jako

> działania służące kształtowaniu i rozwijaniu w osobowości wychowanka systemu wartości poznawczych, zdolności poznawczych, zainteresowań poznawczych, pozytywnych postaw wobec wiedzy i aktywności intelektualnej oraz służące wzbudzaniu motywacji poznawczej. W wychowaniu intelektualnym zwraca się szczególną uwagę na wzbudzanie u wychowanków dociekliwości poznawczej (poszukiwanie prawdy) połączonej z krytycyzmem wobec wiedzy i zjawisk, pasji poznawczych i poszukiwawczych, jak również na przygotowanie wychowanków do podejmowania systematycznych oraz dłuższych wysiłków intelektualnych[29].

Inspiracją takiego ujęcia wychowania intelektualnego były przede wszystkim definicje W. Okonia i H. Muszyńskiego, ponadto rozważania naukowe m.in. takich autorów, jak: K. Denek, S. Hessen, Cz. Kupisiewicz, S. Palka, B. Suchodolski, K. Sośnicki, H. Spencer, M. Śnieżyński[30].

Termin „wychowanie umysłowe" pojawił się w literaturze w roku 1861, wtedy bowiem ukazało się pierwsze wydanie książki H. Spencera *O wychowaniu umysłowym, moralnym i fizycznym* (rozdział *Wychowanie umysłowe* ukazał się jeszcze wcześniej, gdyż w roku 1854 jako artykuł w czasopiśmie „British Review"). W pedagogice polskiej sprawie wychowania intelektualnego poświęcił uwagę K. Sośnicki. W dorobku naukowym tego pedagoga znalazły miejsce rozważania dotyczące wychowania intelektualnego. W drugim tomie *Encyklopedii wychowania* wydawanej w latach 1935–1939 zamieszczona została jego rozprawa nosząca tytuł *Wychowanie intelektualne*[31].

W. Okoń pisał, że wychowanie umysłowe, intelektualne to „kształtowanie pozytywnej motywacji i postaw wobec nauki jako wytworu umysłu ludzkiego, wo-

---

[28] W. Woronowicz, *Problemy edukacji refleksyjnej*, PW Miscellanea, Koszalin 2000.

[29] M. Myszkowska-Litwa, *Wychowanie intelektualne w teorii dydaktycznej i praktyce edukacyjnej*, Oficyna Wydawnicza „Impuls", Kraków 2007, s. 54–55.

[30] Tamże, s. 37–55.

[31] K. Sośnicki, *Wychowanie intelektualne.* W: *Encyklopedia wychowania*, t. 2, red. S. Łempicki, W. Gottlieb, B. Suchodolski, Z. Włodarski, Wydawnictwo „Nasza Księgarnia", Warszawa 1933.

bec pracy umysłowej i zaszczepienie wychowankom potrzeby rozwijania własnego umysłu. Zgodnie z założeniem wielostronnej edukacji w. u. opiera się na oddziaływaniu na stronę poznawczą, emocjonalną i na aktywność praktyczną"[32]. Autor ten uznaje kształcenie i wychowanie umysłowe za podstawowe czynniki, które kształtują ludzką osobowość[33], i wymienia trzy główne elementy wychowania umysłowego, są to: podstawy wiedzy o przyrodzie, społeczeństwie i kulturze, realizacja wiedzy w praktyce oraz rozwój zdolności umysłowych i zainteresowań. Traktując umysł jako najważniejszą, a zarazem najbardziej ogólną właściwość, która kieruje i koordynuje działalność praktyczną oraz poznawczą człowieka, wspomniany autor zwraca uwagę, że wychowanie umysłowe wiąże się nierozerwalnie z rozwijaniem umysłu. Związek ten wyraża się w fakcie, iż wychowanie umysłowe przyczynia się do rozwijania zdolności umysłowych, wspomaga rozwój wychowanka, a to zwiększa w sposób istotny możliwości osiągania sukcesów wychowawczych[34]. Zdaniem H. Muszyńskiego wychowanie intelektualne jest natomiast

> kształtowaniem i rozwijaniem w osobowości wychowanka tych dyspozycji uczuciowych i wolicjonalnych, które sprzyjają aktywności umysłowej, pobudzają do intelektualnego rozwoju oraz do racjonalnej systematyzacji własnego życia psychicznego, a w konsekwencji prowadzą do wykształcenia się naukowego światopoglądu (...). Naukowy pogląd na świat to wewnętrznie spójny system przekonań danej jednostki, które są zgodne ze stanem współczesnej wiedzy naukowej oraz przyjmowane, uznawane i stosowane przez tę jednostkę na podstawie racjonalnego, naukowego myślenia[35].

Uzasadniając konieczność wprowadzenia do teorii wychowania pojęcia wychowania umysłowego (intelektualnego), cytowany autor zaznacza, że funkcjonowanie intelektu człowieka zależne jest nie tylko od dyspozycji instrumentalnych, takich jak wiedza, umiejętności i uzdolnienia, ale także od dyspozycji kierunkowych, od sfery uczuć i woli. Kształcenie może być jednocześnie wychowujące intelektualnie, gdy będzie rozwijało oba rodzaje wymienionych dyspozycji, gdy będzie skłaniało wychowanka do umysłowego wysiłku i rozwoju. H. Muszyński ujął to następująco:

> Człowiek przychodzi na świat obdarzony pewnymi zadatkami umysłowymi. Środowisko społeczne, w którym jednostka wyrasta, może te zadatki dalej rozwijać i poszerzać przez jej kształcenie. Może ponadto ukształtować w osobowości człowieka takie dyspozycje, które sprzyjać będą maksymalnemu wykorzystaniu przez niego własnych intelektualnych możliwości oraz dążeniu do ich dalszego rozwoju. I to jest sprawą już nie kształcenia (...), ale wychowania umysłowego[36].

Analiza literatury przedmiotu z zakresu pedagogiki ogólnej i dydaktyki ogólnej pozwoliła mi sformułować wyżej zaprezentowaną definicję, to natomiast było początkiem dalszych poszukiwań i wstępem do podjęcia badań empirycznych, sądzę

---

[32] W. Okoń, *Nowy słownik pedagogiczny*, Wydawnictwo „Żak", Warszawa 1996, s. 323.

[33] Tenże, *Wprowadzenie do dydaktyki ogólnej*, Wydawnictwo „Żak", Warszawa 1995.

[34] Tenże, *Treść wychowania umysłowego*. W: *Zarys pedagogiki*, t. 2, red. B. Suchodolski, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1959, s. 215.

[35] H. Muszyński, *Zarys teorii wychowania*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1977, s. 211.

[36] Tamże, s. 208.

bowiem, iż rozwijanie zdolności, zainteresowań, pasji poznawczych uczniów ma większe znaczenie dla kształtowania intelektualnego uczniów niż samo nauczanie, które jednak pozostaje nadal ważnym składnikiem kształcenia i stanowi niezbędną podstawę do wychowania intelektualnego.

Badania empiryczne dotyczące wychowania intelektualnego rozpoczęłam od analizy treści podstaw programowych kształcenia ogólnego. Poddałam analizie treści dwa dokumenty: *Podstawę programową kształcenia ogólnego dla sześcioletnich szkół podstawowych i gimnazjów* (Załącznik nr 1 do rozporządzenia Ministra Edukacji Narodowej z dnia 15 lutego 1999 roku) oraz *Podstawę programową kształcenia ogólnego dla szkół ponadpodstawowych* (Załącznik nr 2 do rozporządzenia Ministra Edukacji Narodowej z dnia 15 lutego 1999 roku)[37]. Celem moich badań była próba znalezienia odpowiedzi na pytanie: W **jakim stopniu twórcy reformy systemu edukacji w Polsce uwzględnili w programach kształcenia szkolnego wychowanie intelektualne?** Szczegółowe wyniki tych badań czytelnik odnajdzie w książce mojego autorstwa *Wychowanie intelektualne w teorii dydaktycznej i praktyce edukacyjnej* (Oficyna Wydawnicza „Impuls", Kraków 2007).

Po dokonaniu analizy treści rozpoczęłam badania na terenie szkół. Badania przeprowadziłam w dwóch etapach; pierwszy etap stanowiły badania pilotażowe, drugi etap badania główne, które prowadzone były wśród nauczycieli szkół podstawowych, gimnazjów i liceów oraz wśród uczniów – gimnazjalistów i licealistów. W przeprowadzonych badaniach empirycznych zastosowałam następujące metody badawcze: analiza dokumentów, wywiad, ankieta, skalowanie. W analizie materiału badawczego wykorzystałam metody statystyczne jako metody pomocnicze do opracowania wyników badań.

Aby uzyskać interesujące mnie informacje, zastosowałam następujące narzędzia badawcze: przewodnik do analizy dokumentów, kwestionariusz wywiadu z nauczycielami, kwestionariusze ankiety sporządzone do badania nauczycieli i uczniów, skale szacunkowe.

Materiału na temat wychowania intelektualnego w praktyce edukacyjnej dostarczyła analiza odpowiedzi 23 nauczycieli na pytania zawarte w wywiadach oraz analiza wypowiedzi 109 nauczycieli i 1002 uczniów, uzyskanych w czasie badań ankietowych dotyczących tego tematu.

Przeprowadzona analiza wyników badań empirycznych pozwoliła dokonać uogólnień i umożliwiła wyciągnięcie wniosków dla praktyki edukacyjnej. Poniżej prezentuję kilka najważniejszych:

- istotne jest wyeksponowanie funkcji wychowawczej szkoły; wyznaczanie efektywności pracy szkoły wynikami egzaminów zewnętrznych, a co za tym idzie – brak czasu i miejsca na wychowywanie (również intelektualne) uczniów, nie zmniejsza dużego zapotrzebowania na taką działalność szkół;
- pożądane byłoby zwrócenie większej uwagi autorom nowej wersji podstaw programowych na uwzględnienie, docenienie i silniejsze wyeksponowanie wychowania intelektualnego;

[37] K. Kotarski, *System edukacji narodowej w Polsce*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń–Warszawa 1999.

- szczególnie cenne dla praktyki edukacyjnej wydaje się większe zainteresowanie nauczycieli problematyką wychowania intelektualnego; ich świadomość konieczności skierowania procesu edukacyjnego z przekazywania wiedzy (przygotowania do rozwiązania testów) na rozwijanie zdolności, zainteresowań, postaw i motywacji poznawczej uczniów jest niezbędna do osiągnięcia wymiernych rezultatów w sferze wszechstronnego rozwoju wychowanków;
- w świetle uzyskanych wyników badań konieczne wydaje się zainteresowanie zagadnieniem wychowania intelektualnego również rodziców, zwłaszcza przez poprawę komunikacji interpersonalnej i współpracy rodziców z nauczycielami;
- realizacji wychowania intelektualnego w praktyce edukacyjnej sprzyjają w szczególny sposób treści nauczania związane z zainteresowaniami uczniów, warto zatem zachęcać nauczycieli do sięgania do treści dodatkowych, a nie ograniczanie się wyłącznie do wywiązywania się z założeń programu nauczania;
- należałoby również w większym stopniu wykorzystywać na lekcjach metody samodzielnego dochodzenia do wiedzy, metody problemowe; rzadsze stosowanie mało efektywnych i nudnych – z punktu widzenia uczniów – metod wykładu i pracy z książką na rzecz metody np. dyskusji czy właśnie wspomnianych metod problemowych bądź eksponujących (impresyjnych i ekspresyjnych) może się przyczynić do zwiększenia efektywności wychowania intelektualnego w szkole;
- podobnie częstsze przenoszenie nauki ze „szkolnej ławki" poza budynek szkoły, poznawanie zjawisk w naturalnym środowisku, organizowanie wycieczek traktowane jako alternatywa dla tradycyjnej formy organizacji kształcenia, jaką jest lekcja, uatrakcyjni proces kształcenia i może rozbudzić w uczniach motywację do dalszej nauki;
- wychowaniu intelektualnemu w szkole sprzyjają wszystkie formy pracy uczniów na lekcji, jednak częstsze zastępowanie pracy zbiorowej takimi formami, jak praca grupowa oraz praca indywidualna (samodzielna) uczniów może szczególnie wspomóc ów proces;
- korzystne dla wychowania intelektualnego uczniów jest wykorzystywanie w toku kształcenia szkolnego środków dydaktycznych audiowizualnych (film wideo, telewizja itp.) i automatyzujących (komputery) proces uczenia się; sytuacja finansowa szkolnictwa utrudnia szybką zmianę w tym względzie, warto zatem zasugerować nauczycielom częstsze korzystanie z prostych środków wzrokowych, wizualnych (tj. oryginalnych przedmiotów, modeli i in.), a nie ograniczanie się wyłącznie do środków słownych (tj. podręczników) i słuchowych (tj. magnetofonu, radia);
- pożądane byłoby wzbogacenie oferty dobrowolnych zajęć pozalekcyjnych rozwijających indywidualne zainteresowania poznawcze uczniów oraz umożliwiających zindywidualizowanie procesu kształcenia i nawiązanie partnerskich kontaktów z nauczycieli z uczniami;

– warto zwrócić uwagę na jeszcze jedną niezwykle istotną kwestię; badani uczniowie, odpowiadając na różne pytania ankietowe, akcentowali wpływ osoby, osobowości nauczyciela na wychowanie intelektualne wychowanków; niezbędne więc są w pracy szkolnej: dobry kontakt z uczniami, stworzenie na lekcjach atmosfery sprzyjającej poszerzaniu wiedzy, umiejętność empatii, a przede wszystkim zindywidualizowane podejście do każdego ucznia i stanowią one podstawę wychowania intelektualnego w toku kształcenia szkolnego[38].

Z przeprowadzonych przeze mnie badań wynika, że nauczyciele dostrzegają możliwości efektywniejszego realizowania wychowania intelektualnego w praktyce edukacyjnej przede wszystkim w zmniejszeniu liczebności klas, zastosowaniu nowoczesnych środków dydaktycznych, ograniczeniu treści programowych oraz w zwiększeniu dofinansowania szkół; można określić te kwestie mianem czynników zewnętrznych, niezależnych od samego nauczyciela, tymczasem uczniowie zwrócili uwagę na zmianę relacji nauczyciel – uczeń, wzbogacenie oferty zajęć pozalekcyjnych (np. kół zainteresowań), zastosowanie nowocześniejszych metod nauczania oraz na organizowanie większej liczby ciekawych wycieczek, a zatem na sprawy, które są niemal w większości zależne od dyrektorów szkół i nauczycieli.

Przeprowadzone przeze mnie badania diagnostyczne na temat wychowania intelektualnego w teorii dydaktycznej i praktyce edukacyjnej w pewnym stopniu wzbogaciły teorię dydaktyczną, praktykę badawczą oraz praktykę edukacyjną. Punktem wyjścia, inspiracją do zainteresowania się tym zagadnieniem była teoria ogólnopedagogiczna i ogólnodydaktyczna. Stała się ona początkiem analiz, rozważań teoretycznych, impulsem do podjęcia badań, co zaowocowało sformułowaniem praktycznych wniosków użytecznych dla nauczycieli. Interesujące poznawczo byłoby kontynuowanie badań empirycznych nad zagadnieniem wychowania intelektualnego, w formie badań weryfikacyjnych z użyciem technik eksperymentalnych, stworzenie autorskiego programu wychowania intelektualnego, wdrożenie go do praktyki edukacyjnej oraz weryfikacja drogą eksperymentalną. Wszystkie te działania mogłyby w większym stopniu wzbogacić zarówno teorię, jak i praktykę pedagogiczną.

[38] M. Myszkowska-Litwa, *Wychowanie intelektualne*...